

A női „lámpások”. A tanítónők élete és képzésük a 20. század első felében egy memoár tükrében¹

Takács Zsuzsanna Mária

**Pécsi Tudományegyetem BTK
Nevelés- és Művelődéstörténeti Tanszék, Pécs**

takacs.zsuzsanna@pte.hu

Tanítónők Magyarországon

A magyar társadalom, azon belül is a pedagógustársadalom rétegződése a magyar értelmiség létrejöttével párhuzamosan, a pedagógusprofesszió kialakulásától kezdődően, a 19. század elejétől ment végbe. Ezen társadalmi réteg alsó szegmensébe tartoztak az elemi iskolai tanító(nő)k, akiről Erdei Ferenc a következőket fogalmazta meg: *„[K]ülönleges és mostoha társadalmi sors a tanítóságé, amely soha nem véttetett be az úri pályák közé, hanem végig megmaradt néptanítónak, az egyetlen értelmiségi pályának, amely nevében is a népének neveztetett.”* (Erdi, 1995:67) Az ország foglalkozásszerkezetét tekintve a második világháborúig meghatározó volt a mezőgazdaságból élők aránya, és a népszámlálási adatokat tekintve 1910-ben a lakosság 62%-a, 1920-ban 55,8%-a, 1930-ban 51,8%-a és 1941-ben 48,7%-a tartozott az agrárnépességhez, így kijelenthető, hogy Magyarország ekkor a foglalkozásszerkezeti viszonyok alapján a közepesen fejlett agráripari országok közé tartozott (Romsics, 2003). Ezt mutatja számunkra a népesség településszerkezeti megoszlása is, hiszen a lakosság 65,8%-a élet 1910-ben falvakban, az arány viszont még 1941-ben is 61,7% a falvak népességét tekintve a városi lakossággal szemben (Gyáni & Kövér, 2006). A tanügyben dolgozók száma az 1868-as népoktatási törvénytől kezdődően fokozatosan emelkedett és köztük is legnagyobb számban az elemi népiskolai tanító(nő)k száma nőtt. Az 1881-1882-es tanévben 20.207 tanító és 2189 tanítónő dolgozott a tanügyben, ami a tanítónők arányát tekintve 9,78%-ot tett ki, az 1913-1914-es tanévben már 32,4% a tanítónők aránya az elemi iskolai tanszemélyzetben, majd az 1917-1918-ban már 13.956 tanító mellett 13.016 tanítónő dolgozott az elemi iskolákban, amely 48,28%-os arányt jelentett (Kiss, 1949:45-47). Az 1920-as és 1930-as népszámlálás adatai vizsgálva pedig a következő arányokat találjuk:

¹ A tanulmány a szerző 2015-ben megvédett disszertációjának részeit tartalmazza. Falusi néptanítók élete a 20. század első felében emlékirataik és naplójuk tükrében.
http://nevtudphd.pte.hu/sites/nevtudphd.pte.hu/files/files/Vedések/2015/takacs_zsm_doktori_disszertacio.pdf [2016.01.10.]

1. táblázat. Tanítók és tanítónők aránya 1920-ban és 1930-ban²

	1920		1930	
	férfi	nő	férfi	nő
Tanítók	10.905	8643	11.095	9054
%-os arány	55,8	44,2	55,06	44,94

A fiatal nők egyre nagyobb számban való megjelenése a tanítónőképzőkben, majd a pedagógus pályán már a korszakban is kérdéseket vetett fel. Tanulmányaikat a képzőintézményekben nemcsak azok végezték, akik később el is helyezkedtek tanítónőként, hanem már a kezdetektől a leendő feleségek/anyák számára is megfelelő iskolaként tartották számon a társadalom középrétegéhez tartozó családok. Az ott tanultak (általános műveltségi tárgyak, gyermekekre vonatkozó ismeretek, neveléstan, gazdasági ismeretek, kézimunka, zene) a leghasznosabb ismereteket nyújtották azok számára, akik nem akartak tovább tanulni vagy tanítani (Kiss, 1929). Ezen kívül pedig azon társadalmi szemléletmód is erősítette ezt a tendenciát, mely szerint „a tanítónői pálya a női lélekhez legközelebb álló szellemi foglalkozás” és mint szellemi foglalkozás ezen területen nincs alárendelt állapotban, hanem „férfi kollégáival teljesen egyenrangú” (Kiss, 1929:56-57). A tanítói pálya feminizálódása ebből adódóan előkészítette a nők értelmiségiként való emancipálódását, hiszen először vált összeegyeztethetővé a női értelmiségi keresőtevékenység a családon belüli női szerepekkel (Gyáni & Kövér, 2006:288). A tanítónők eloszlását tekintve a különböző fenntartók iskoláiban megfigyelhető, hogy természetesen azon intézményekben találjuk meg őket a legnagyobb arányban, melyek a legtöbb iskolát létesítették és tartották fent a korszakban, így az állami, községi és a római katolikus egyház által működtetett iskolákban találjuk a legtöbb tanítónőt (Kiss, 1929:47-48).

Erre az időszakra tehetjük a tanítói pálya feminizálódásához kapcsolódóan, hogy a tanítónők korosztályi megoszlásából adódóan egyre nagyobb arányban találjuk meg közöttük azokat, akik feleségként és anyaként is betöltik társadalmi szerepüket és nem csak egy átmeneti időszaknak tekintik a pedagóguspályát házasságkötésük előtt. Ezt támasztják alá a népszámlálásokban szereplő, a tanítók korát és családi állapotát jellemző adatok:

² Az 1920/III-IV., 1926: 472.; Az 1930/III., 1935: 124. A táblázatot szerkesztette a szerző.

2. táblázat. Tanító(nő)k megoszlása kor és családi állapot szerint 1920-ban és 1930-ban³

Tanítók	1920		1930	
	férfi	nő	férfi	nő
házas	7979	2946	8464	3268
nőtlen/hajadon	2574	4999	2356	4936
özvegy	283	533	177	571
törv. elvált	69	165	98	279
Életkor				
20 év alattiak	161	237	77	117
20-39 év	6326	6573	6265	5741
40-59 év	3773	1700	4578	3117
60 év felettiak	644	129	175	78
ismeretlen	1	4	0	1

A századfordulón még csak a tanítónők negyede élt házasságban, 1930-ra viszont már minden harmadik tanítónő vállalta, hogy munkája elvégzése mellett eleget tesz a társadalom nőkre rótt elvárásainak és nem éli az értelmiségi foglalkozást végző nők korábbi kényszerű hajadon életét (Gyáni & Kövér, 2006). Azonban majd láthatjuk, hogy a falvak esetében, valamint a férfiak részéről ez nem volt mindig egyértelmű és egy bizonyos társadalmi réteghez tartozó férj esetében, mint például Koós Olgánál, már nem volt elfogadható, hogy továbbra is megtartsa munkáját.

Tanítónők képzés a 19. sz. végén-20. sz. elején

Az 1868-tól kezdődő időszakban folyamatosan nőtt a képzőintézetek száma, mind az állami, mind a felekezeti intézmények tekintetében. 1868-ban 34 tanítóképző és 5 tanítónőképző intézet működött az országban, a számuk a dualizmus korának végére, 1918-ban már 91 (51 tanító- és 40 tanítónőképző), 1929-re ez a területi változások következtében 48-ra csökkent. A tanítónőképzőkben az 1880-as évekig gyorsan emelkedett a tanulók létszáma, majd kisebb visszaesést követően az 1890-es évek közepétől újra növekedésnek (bővebben Kiss, 1929:37) indult, amihez az intézetek számának gyarapításával is alkalmazkodtak a fenntartók. Elsősorban a római katolikus egyház alapított a századforduló után nagy számban tanítónőképzőket, mely a diákok megoszlásán is jól nyomon követhető. A tanítónőképzők növendékeinek létszámnövekedésének okát Kiss József is nem csak a tanítónői hivatás iránti érdeklődésben látta, hanem ahogy fogalmazott „*a nőnevelés fellendülésének megfelelő leánynevelő-intézet nem lévén, sok szülő a tanítónőképző-intézeteket pusztán nevelőintézetnek tekintette*” (Kiss, 1929:36). Az ott tanultakat (gyermekekre vonatkozó ismeretek, neveléstan, gazdasági ismeretek,

³ Az 1920/III-IV., 1926; 1930/III., 1935. A táblázatot szerkesztette a szerző.

kézimunka, zene) azok számára is hasznosnak tartották, akik később feleségként és anyaként töltötték be a társadalom által rájuk rótt szerepüket.

A Notre Dame rend által 1895-ben alapított pécsi tanítónőképző intézet alapvető célkitűzései között fogalmazta meg, hogy *„növendékeit erkölcsös magaviseletre, őszinte, mély vallásosságra, szerény modorra, s igazi műveltségre nevelje, hogy azok társadalmi állásuknak mindig jobban megfeleljenek s hogy különösen a munkásság, szelídség erényével bírjanak a növendékek”* (Szentkirályi, 1908:154). Az intézményben tanuló fiatal lányok életét nemcsak a tanév időtartama alatt kötötték szigorú fegyelmi szabályok, hanem szünetekben is kötelesek voltak tartózkodási helyükön az ott élő plébánosnál jelentkezni, hogy *„viselkedésük pontosan ellenőrizhető legyen”* és vallásos meggyőződésük elmélyítését szolgálták tanulmányi idejük alatt az intézetben tartott lelkigyakorlatok, vallási témájú színművek előadása és az egyházi ünnepek megtartása különböző előadásokkal kísérve. A rend tanító- és nevelőintézetének programjában fogalmazták meg, hogy az intézet feladata *„nemcsak az ész és kéz, hanem egyszersmind és főképpen a szív vallásos kiképezése”,* a vallás alapos elsajátítása és gyakorlása is és *„a növendékekkel oly bánásmód, hogy tanításuk egyszersmind keresztény nevelésük is legyen”* (Szentkirályi, 1908:229). Kiss József írásában a következő sorokat olvashatjuk a jó tanítónői egyéniségre vonatkozóan: *„...a tudáson, a módszertani ismereteken és a sokoldalú tehetségen felül megkívánja, hogy a tanítónő lélekből fakadó, mély vallásos érzésű legyen és hazáját mindenek felett szeresse, mert csak így tudja tanítványai lelkébe is beleplántálni”* (Kiss, 1929:61-62).

Koós Olga tanulmányai

Az 1920-as évek elején, mikor Koós Olga (1904-1982) a tanítónőképzőben tanulmányait végezte, az intézmény tanulóinak létszáma jelentősen csökkent a korábbi időszakhoz képest. Az első világháború idején minden iskolatípusban növekedő létszámot Raab Mária Szalézia, a rend pécsi főnöknője a következőkkel indokolta: *„Nyilvánvaló jele ez a szembeszökő létszámváltozás a háború nyomában járó szociális eltolódásoknak. Kétségtelen, hogy a tudományos készültséget feltételező pályákon a háború után sok állást megfelelő képesítésű nővel kell majd betölteni, mert hiányozni fognak a férfiak; másrészt ugyanabból az okból megnövekszik annak a szüksége, hogy a nők maguk gondoskodjanak megélhetésükről. Természetes tehát, hogy a szülők minden áldozattal arra töreksenek, hogy leányaiknak a megfelelő képesítés megszerzését biztosítsák.”*⁴ Az 1920/21-es tanévben még 114 tanulója volt a tanítónőképzőnek, viszont két évvel később, az 1922/23-as tanévben már csak 53, a mélypont pedig 49 fős létszámmal 1923/24-ben következett

⁴ Értesítő ND, 1917:15.

be, de ezután folyamatos növekedés kezdődött és az évtized közepére az intézmény diákjainak létszáma újra elérte a 112 főt (Rajczi, 1989:459).

A polgári iskola befejezése után folytatta tanulmányait a zárda tanítónőképzőjében, mely 1922-ben vette fel a kor szokásának megfelelően egy neves történelmi személyiség nevét és lett „*A Miasszonyunkról nevezett női rend pécsi Szent Margit Tanítónőképző Intézete*” (Rajczi, 1989:452). Az ott tanuló lányok többsége bentlakó volt, így Koós Olga egy kisebb csoport tagjának mondhatta magát, akik naponta jártak be a zárda iskolájába, mivel nagynénjénél lakott a városban. Valószínűleg ebből következett, hogy a tanítónőképzőben, amint írásában olvashatjuk, kezdetben *„nem voltam osztály kedvence, ezért sokat kellett harcolnom, tanulnom”* (Koós, é.n.), de ez az időszak minden bizonnyal nem tartott sokáig, hisz iskolai élményeiről nem olvashatunk rossz emlékeket felidéző bejegyzéseket, inkább arra utalnak, hogy az akkori diákok is követtek el olyan dolgokat, melyek nem igazán feleltek meg az iskola szabályzatának. *„Nagyon jó előadókészségem volt – jegyezte le Koós Olga memoárjában –, sokszor szerepeltem. Ez tette az agyamba azt az ötletet, hogy tanítóképző után még tovább tanuljak. Nagyon szerettem volna színi pályára lépni, de édesanyám hallani sem akart róla, elvetette még a gondolatot is. Pedig milyen álmom volt ez, de az akkori polgári nevelés olyan elítélő volt a színi pálya iránt.”* (Koós, é.n.) A magyar színészek társadalmi megítélésében az 1920-1949 közötti időszakban jelentős változás ment végbe és a színészi pálya társadalmilag megbecsült, vállalható életformává vált, presztízszük minden rétegben nőtt (Pintér, 2005). Ezután a fiatal lány egy újabb tanulási irányvonalat vázolt fel édesanyjának, mivel középiskolai tanári képesítést akart szerezni, de anyagi okok miatt erről az álmáról is le kellett tennie. A korszakban amúgy sem találunk olyan családokat nagy számban, akik egyetemi, főiskolai képzést biztosítottak leánygyermekük számára, a polgári iskolát végzett lányok többsége az óvó és a tanítónőképzőkbe iratkozott be. Ez utóbbi intézmény tanulóinak száma az országos adatokat tekintve Koós Olga diákévei alatt csökkentek, az 1920/1921-es tanévben 2969, 1921-1922-ben 2411, 1922-1923-ban 1941 fő, viszont 1923-tól újra növekedésnek indult és az 1924-1925-ös tanévben már 2304 tanítónőképzőben tanuló fiatal hölgyet találunk országos szinten (Papp, 2006). Koós Olga 1923 nyarán, tanulmányai befejeztével visszatért családjához, de minden lehetőséget megragadott arra, hogy képesítésének megfelelő munkát szerezzen és megvalósítsa azt, amit emlékiratában így fogalmazott meg: *„Nem azért tanultam, hogy falun legyek nagyleány.”*

A tanítói pálya kezdete

„Végre elvégeztem jó eredménnyel a tanítóképzőt és kikerültem a nagybetűs Életbe.” (Koós, é.n.) A tanítónői oklevél megszerzése után, 1923-ban Koós Olga szembesült a kor másik kihívásával, mely a 21.

század elejére sem változott, hogy tanulmányai végeztével nem tudott rögtön tanítói álláshoz jutni. Memoárjában így írt erről az időszakról: *„Ezekben az években irtó nehézségeket jelentett az elhelyezkedés. Egy évig sokat voltam a nagyanyáméknál és láttam, ez nem élet számomra. Én nem ezért tanultam, hogy falun legyek nagyleány. (...) jelentkeztem helyettesítésre a tanfelügyelőnél.”* (Koós, é.n.) Annak ellenére, hogy az első világháború után a tanítók mindössze 42,8%-a maradt az új határokon belül és az 1921. évi XXX. törvénycikk megerősítette a tankötelezettséget, elindult a közoktatás újjászervezése, felmérték az iskolák tanítói ellátottságát és felszereltségét (Pornói, 1995:316), az 1920-as évek közepére a fiatal, kezdő tanítóknak nem jelentettek az intézkedések azonnali elhelyezkedési lehetőséget pályájukon. A szükségletek ellenére, olvashatjuk Pornói Imre írásában, az államháztartás zilált helyzete nem engedte meg az 1920-as évek második feléig népiskolák építését (Pornói, 1995:318) és valószínűleg a finanszírozás nehézségeiből adódóan a falusi elemi iskolák sem tudtak minden esetben több tanítót alkalmazni. A tanítók eloszlása ebből adódóan egyenlőtlen volt, a falvak többségében általában egy, esetleg két tanítót alkalmaztak, de például az 1925-26-os tanévben az iskolák 49%-a tartozott az egy tanítós és csak 24%-a a két tanítót foglalkoztató intézmények közé (Romsics, 2003:175). Ha az álláskeresőket nézzük, akkor a nők nagyobb eséllyel számíthattak tanulmányaik befejezése után munkanélküliségre, mint a férfiak. Az összes szellemi munkát végző dolgozó esetében a munkanélküliek aránya 22% volt egy 1928-ban készült felmérés szerint és közülük is a nők aránya 32,3 % volt (Papp, 2006:745). Az 1920-as évek első felében is hasonló helyzettel szembesülhettek a tanítónői oklevelüket megszerző fiatal nők, így sokan közülük helyettesítői állást is vállaltak, hogy gyakorolhassák hivatásukat, így Koós Olga is ezzel próbálkozott. A fiatal tanítónő így emlékezett vissza első helyettesítői állására: *„Érdekes volt az első helyettesítő állásom. Legjobb barátnőm, Csizka állása volt. [...] Kisbabát várt és kért, helyettesítsem, hogy végre elkezdjem a tanítást. A végzésem után egy évvel kerültem Csizkáékhoz.[...] Teljesen ingyen tanítottam.”* (Koós, é.n.) Nem maradt sokáig a településen, hamarosan újból Pécsre került és *„...ott hol egyik, hol másik idősebb tanárnőt helyettesítettem. A zárdában is helyettesítettem, igen jó volt, mert teljesen belejöttem a tanítás ütemébe, aminek később hasznát vettem.”* (Koós, é.n.)

A Horthy-korszak nőideálja annak ellenére, hogy a női munka egyre elfogadottabb lett, a keresztény felfogásban, a családi közösségben gyökerezett és a középosztály tagjai számára meghatározó szempont volt a női függés tényének elfogadtatása és annak állandó igazolása, hiszen a családi szocializáció is a férfival szembeni alárendelt szerepre készítette fel a lányokat (Gyáni, 2006). A munkaerőpiacon való részvétel általában a fiatalabb kor és a házasságot megelőző életszakasz idejére szorítkozott, így fizetett munkát végző nők korosztálya Magyarországon a 20. század elején 15 és 25 év közé esett (Gyáni, 2009). Koós Olga eltérő gondolkodásmódjában valószínűleg meghatározó volt édesanyja határozottsága, önállósága és az eltérő családmódel, melyben felnőtt.

Fiatal nőként ugyanolyan határozott elképzelései voltak életéről, az előtte álló feladatokról és arról az életről, ahol tanítónőként akarta elérni céljait, álmait. Egy idő után újabb lehetőség kínálkozott számára, hogy nem a városban, hanem falun vállaljon helyettesítői állást, melyről így ír: *„Elkerültem újra helyettesíteni Belvárdgyulára.[...] De ebbe is belejöttem, harcoltam azért, hogy önálló állásra tegyek szert.”* (Koós, é.n.) Azonban Koós Olga mindenekelőtt állami álláshoz szeretett volna jutni, hogy megmutathassa, nem hiába taníttatta édesanyja és ezért már egy évvel korábban kérvényt nyújtott be a vallás- és közoktatásügyi minisztériumba és várta az értesítést, hol kezdheti meg teljesen önálló tanítói munkásságát. *„A negyedik hónapja voltam ott [Belvárdgyulán – T. Zs. M.], amikor jött az utasítás, hogy kineveztek az államhoz, Hajdú megyébe, Macs nevű tanyasi iskolába. Ez nagy szó volt, kevesen jutottak álláshoz, pláne államihoz ebben az időben.”* (Koós, é.n.)

Koós Olga Macs pusztán egy tanévet töltött, majd megpályázta családja kérésére és elnyerte Görcsöny község (Baranya megye) osztálytanítónői állását, így ezen településen töltötte tanítónői pályájának nagy részét 1929-től kezdődően 1933 januárjáig, mikor is férje kérésére (házasságkötés 1932) lemondott arról. A magyar középosztály esetében teljesen természetes folyamat volt az 1930-as években az, ami a tanítónő életpályáját is jellemezte. A női munkavégzés időtartamát nagyban befolyásolta a korszakban a házasságkötés, a családalapítás, így leginkább az ezt megelőző időszakra korlátozódott. Bár a tanítónői pálya az 1930-as évekre egyfajta átalakuláson ment végbe és egyre inkább összeegyeztethetővé vált a feleség szerepével, így az értelmiségi foglalkozásoknál és főleg a tanítónői pálya esetében kezdett kialakulni a családban betöltött női státusz és a hivatását gyakorló, kereső nő képének összehangolása (Gyáni, 1988). Azonban ami egy városi közösség esetében lassan összeegyeztethetővé vált, az egy kisebb település esetében, azon belül is a közösség egyik vezető pozícióját betöltő lakosának feleségeként már nem volt elfogadható. Koós Olga a társadalmi elvárásoknak megfelelően felhagyott tanítónői hivatásával és élete következő évtizedeit gyermekei, később pedig unokái nevelésének szentelte.

Irodalomjegyzék

- A Miasszonyunkról nevezett női rend pécsi nevelő- és tanítóintézeteinek értesítője az 1916-1917. iskolai évről* (1917). Közli: az igazgatóság. Pécs: Wessely és Horváth könyvnyomdájában. (Értesítő ND, 1917)
- Az 1920. évi népszámlálás. III. rész. A népesség foglalkozása részletesen és a vállalati statisztika. IV. rész. A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és földbirtokviszonyai* (1926). Szerkeszti és kiadja: A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest: Az Athenaeum Irodalmi és Nyomda R.-Társulat Nyomása. (Az 1920./ III-IV., 1926)

- Az 1930. évi népszámlálás. III. rész. A népesség foglalkozása részletesen és a vállalati statisztika (1935). Szerkeszti és kiadja: A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest: Stephaneum Nyomda Részvénytársaság. (Az 1930./ III., 1935)
- Erdei Ferenc (1995). A magyar társadalom a két háború között. A történelmi nemzeti társadalom. In Gyáni Gábor (szerk.), Magyarország társadalomtörténete II. 1920-1944. Szöveggyűjtemény (pp. 43-99). Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Gyáni Gábor, & Kövér György (2006). *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris.
- Gyáni Gábor (1988). Női munka és a család Magyarországon (1900-1930). *Történelmi Szemle*, 30 (3), 366-378.
- Gyáni Gábor (2006). *Hétköznapi élet Horthy Miklós korában*. Budapest: Corvina.
- Gyáni Gábor (2009). Társadalmi nemek a munkaerőpiacon a polgári Magyarországon. *Rubicon*, (4).
www.rubicon.hu/magyar/oldalak/tarsadalmi_nemek_a_munkaeropiacon_a_polgari_magyarorszagon/ [2015.12.13.]
- Kiss József (1929). *Nők a tanítói pályán*. Pécs: Dunántúl Egyetemi Nyomdája.
- Koós Olga (é.n.). *Életem*. [Kézirat.] 1970-es évek. Az ide vonatkozó részek másolata a szerző tulajdonában.
- Papp Barbara (2006). Nőoktatás és „képzett nők” a két világháború között. In Kövér György (szerk.), *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok* (pp. 713-756). Budapest: Századvég.
- Pintér Márta Zsuzsanna (2005). A színészek társadalmi státusza. In Bécsy Tamás, & Székely György (főszerk.), & Gajdó Tamás (szerk.), *Magyar színháztörténet 1920-1949* (pp. 1065-1123). Budapest: Magyar Könyvklub.
- Pornói Imre (1995). Az 1920-as évek népoktatása és a nyolcosztályos népiskola Magyarországon. *Magyar Pedagógia*, (3-4), 315-331.
- Rajczi Péter (1989). A Miasszonyunkról nevezett női kanonokrend pécsi róm. kat. tanítóképző intézetének története. 1895-1948. In Szita László (szerk.), *Baranyai Helytörténetírás* (pp. 439-473). Pécs: Baranya Megyei Levéltár.
- Romsics Ignác (2003). *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris.
- Szentkirályi István (1908). *A pécsi Notre-Dame Nőzárda és iskolái. Történeti és Leíró ismertetés. Alapításának hatvanadik évfordulója alkalmából közzéteszi a pécsi Notre-Dame Nőzárda*. Pécs: Taizs József Könyvnyomdája.
- Takács Zsuzsanna Mária (2015). *Falusi néptanítók élete a 20. század első felében emlékirataik és naplójuk tükrében*. [Ph.D. értekezés]. Pécs: Pécsi Tudományegyetem.
http://nevtudphd.pte.hu/sites/nevtudphd.pte.hu/files/files/Vedések/2015/takacs_zsm_doktori_disszertacio.pdf [2016.01.10.]